

- Телегін Д. Я., відп. ред., Титова О. М., заст. відп. ред., Бондаренко І. П. та ін. – К. : ТОВ НВП «Ферокол», 2010. – Вип. 19. – С. 117–120. — (Серія : «Бібліотечка «Часи козацькі»).
6. Бойко-Гагарин // Сборник тезисов Международного нумизматического симпозиума [«Деньги, Экономика и Общество»] (Кошице, Словакия, 16-19 мая 2013), 2013. – С. 66–67.
 7. Коваленко М. Невеликий скарб солідів XVII ст. з околиць Миргорода / Михайло Коваленко, В'ячеслав Шерстюк // Село Жуки – батьківщина літописця Самійла Величка: збірник матеріалів Другої наукової конференції / Ред. кол.: Л. В. Бабенко, М. М. Кононенко (голова), А. Г. Логвиненко та ін.; О. Б. Супруненко (відп. ред.) / ЦП НАН України і УТОПК; ДКІТ ПОДА; ПКМ імені Василя Кричевського; Полтав. район. рада. – Київ; Полтава: ЦП НАНУ і УТОПК, 2018. – С. 111–115. – Кол. вкл. III.
 8. Котляр М. Ф. Грошовий обіг на території України доби феодалізму / М. Ф. Котляр. – Київ : Наукова думка, 1971. – 176 с.
 9. Нудельман А. А. Топография кладов и находок единичных монет / А. А. Нудельман. – Кишинев: Штиница, 1976. – 196 с. – (Археологическая карта Молдавской ССР. – Вып. 8).
 10. Отчет императорской археологической комиссии за 1899 год. – СПб : Типография главного управления уделов, Моховая № 40, 1902. – 184 с.
 11. Отчет императорской археологической комиссии за 1908 год. – СПб : Типография главного управления уделов, Моховая № 40, 1912. – 226 с.
 12. Отчет императорской археологической комиссии за 1913-1915 года. – Петроград : Девятая государственная типография, Моховая № 40, 1918. – 295 с.
 13. Супруненко О. Б. Селитроварницький стан на Більському городищі / Супруненко О. Б., Шерстюк В. В., Пуголовок Ю. О. – К. : ПП Вид-во «Друкарня «Гротеск», 2010. – 96, 4 с.
 14. Федоров Д. Монеты Прибалтики XIII-XVII столетий: Определитель монет / Д. Федоров. – Таллин: Валгус, 1966. – 423 с.
 15. Шалобудов В. М. Підсумки обробки нумізматичних знахідок з Нижнього Присамар'я / В. М. Шалобудов // Перлини козацького Присамар'я: містечко Самарь та Богородицька фортеця: тематичний збірник; [редкол.: Ф. Ф. Ковальова, відп. ред., та ін.]. – Дніпропетровськ: Видавництво ДНУ, 2008. – С. 92–104.
 16. Шерстюк В. В. Нумізматична колекція з Говтвянського городища / Шерстюк В. В., Лямкін В. В. // Свічадо Подніпров'я: краєзн. альманах. Книга X / КМ м. Горішні Плавні; Музей ПрАТ «Полтавський ГЗК»; [ред. кол.: Безсмольна М. Г., Кракало І. В., Лямкіна Н. В. та ін.]. — Горішні Плавні: А PrioriPrint, 20166. – С. 125–130.
 17. Шерстюк В. В. Рятівні розкопки Манжелійського городища на Полтавщині у 2015 р. / В. В. Шерстюк // Археологічні дослідження в Україні – 2015: щорічник – зб. наук. пр. / ІА НАНУ; [ред. кол.: Болтрик Ю. В. (гол. ред.) та ін.]. – К. : Стародавній Світ, 2016. – С. 154–155.
 18. Шерстюк В. В. Монетний «скарб» (гаманець) середини XVII ст. з Роменщини / Шерстюк В. В., Коваленко М. В. // Сіверщина в історії України. – Вип. 11. – 2018. – У друці.

Віктор Векленко (Дніпро)
директор Громадського історико-етнографічного
ставрографічного Музею Хреста
Дмитро Філімонов (Дніпро)
провідний науковий співробітник
Дніпропетровського обласного центру
з охорони історико-культурних цінностей

Археологічне закриття козацької Самарі XVI – XVII ст.

У 2000 р. в тодішньому м. Дніпропетровську вийшов друком нарис місцевих краєзнавців-аматорів «Городок старинный запорожский Самарь с перевозом», в якому на підставі різноманітної інформації доводилося існування у XVI – XVII ст. на північній околиці мі-

ста козацького поселення Самарь. Серед використаних джерел чільне місце посідала грамота польського короля Стефана Баторія 1576 р., що навіть відобразилось у назві вказаної роботи, яка є майже прямою цитатою фрагмента цього документа [7].

Зазначена книга зацікавила дослідників Дніпропетровського національного університету (далі – ДНУ), внаслідок чого в 2001 р. З.П. Маріна й В.А. Ромашко розпочали перші офіційні розвідки і розкопки на території лісопаркової смуги біля с. Шевченка, де розташовується пам'ятка історії національного значення – Новобогородицька фортеця [25]. Паралельно з цим В.М. Шалобудов почав здійснювати особисті розвідки території фортеці.

Дослідження З.П. Маріної та В.А. Ромашка 2001–2003 рр. дозволили виявити не тільки потужний культурний шар кінця XVII–XVIII ст., але й відкрити і дослідити житло – землянку кінця XVII ст., котре було інтерпретоване житлом будівничих Новобогородицької (Богородицької) фортеці. Наслідком обробки керамічних знахідок стало датування культурного шару кінцем XVII–XVIII ст. [26–28].

Індивідуальні розвідки В.М. Шалобудова за допомогою металодетектора дали величезну кількість підйомного матеріалу – нумізматичного, сфрагістичного, ставрографічного тощо. На перший погляд, отримані знахідки підтверджували наявність на зазначеній території великого поселення періоду XVI–XVII ст., котре виводило історію території далеко за межі існування Новобогородицької фортеці – Старосамарського ретраншементу. Зокрема, слід згадати і торговельну пломбу з позначкою на бандеролі «15Z4» та численні знахідки польських монет першої половини XVII ст. [1–19; 39; 40].

З 2005 р. науково-дослідна Лабораторія археології Придніпров'я ДНУ під керівництвом І.Ф. Ковальнової розпочала власні офіційні розвідки і розкопки як на території пам'ятки, так і навколо неї, при цьому індивідуальні розвідки тривали. Наслідками цих синтетичних досліджень стали численні відкриті й досліджені житлові споруди, некрополі тощо, а також яскраві комплекси індивідуальних знахідок [17; 20]. Деякі з відкритих об'єктів були визначені належністю саме до козацької Самарі, зокрема – шинок і житловий комплекс на південь від фортеці.

Проблема необхідності ревізії попередніх тверджень щодо існування козацького поселення Самарь XVI–XVII ст. стала нагальною після початку потужної інформаційної кампанії у м. Дніпро в 2017 р., коли виникла ідея щодо передатування міста на підставі зображення на одній з торговельних пломб, знайдених на території пам'ятки, позначки «15Z4», яка може означити дату – 1524 р. [17, 14]. Втім, інтерпретація зображення на пломбі та його значення на сьогодні є питанням дискусійним. Ця плomba знайдена В.М. Шалобудовим на самому початку досліджень Новобогородицької фортеці в 2001–2002 рр. як підйомний матеріал та не зафіксована у жодних звітних археологічних документах, окрім наукових публікацій та внутрішніх звітів ДНУ. Ще одна торговельна плomba з позначкою «Z5», за свідченням І. Ф. Ковальнової, «знайдена у культурному шарі поза житловими спорудами» [19, 43].

Здавалося, таке значне поселення – містечко, мало б неодноразово згадуватися у писемних джерелах та позначатися на картах регіону. Проте ґрунтовніший аналіз джерел дав абсолютно протилежні результати. Виявилось, що в архівних документах XVI–XVII ст. як писемних, так і картографічних [9] абсолютно відсутні будь-які відомості щодо існування поселення у пригірловій частині течії р. Самара до моменту заснування там Новобогородицької фортеці. Також з'ясувалося, що неодноразово згадувана грамота польського короля Стефана Баторія 1576 р. [30, 614 – 616], на якій власне і ґрунтується твердження про існування доновобогородицької козацької Самарі, не достовірний документ XVI ст., а, як було з'ясовано ще історіографом XVIII ст. Г.Ф. Міллером [29, 43–44] та підтверджено подальшими дослідженнями [13, 639; 33, 141–42; 36, 251; 45, 39–41], є підробкою періоду Нової Січі (1734–1775 рр.). Виникнення фальсифікату грамоти польського короля XVI ст. пов'язано з діяльністю межових комісій 1740-х–1760-х рр., та спробами Війська Запорозького низового обґрунтувати перед російським урядом свої права на землеволодіння. Більше того, давно було введено до наукового обігу справжній універсал Стефана Баторія, даний

дніпровським козакам у 1578 р. Цей документ, складений польською мовою, не містить у своєму тексті жодних згадок про містечко Самарь і перевіз біля нього [33, 72 – 74].

Таким чином, гіпотеза щодо існування козацької Самарі, що ніби передувала Новобогородицькій фортеці, вже з самого початку свого виникнення базувалася не на інформації аутентичних джерел XVI–XVII ст., а вибудовувалася на основі сфальшованого документа, виготовленого майже на два сторіччя пізніше від часу, коли, за припущеннями деяких дослідників, була заснована гіпотетична Самарь. Сама назва поселення «Самарь» вживається лише у підробленій грамоті Стефана Баторія і відноситься до XVIII ст. До спорудження Новобогородицької фортеці у джерелах XVI–XVII ст. такого топоніму в пониззі р. Самара не фіксується. Тільки з кінця XVII ст. назва «Самара», як альтернативна, починає застосовуватися до Новобогородицької фортеці, яка на самому початку свого будівництва влітку 1688 р. називалася просто «Самарська фортеця» [46, 111]. І тільки після церковного освячення новобудована оборонна споруда стала іменуватися на честь Пресвятої Богородиці.

Незважаючи на повну відсутність у писемних та картографічних джерелах XVI–XVII ст. навіть натяків на існування у цей період будь-якого поселення на місці пізнішої Новобогородицької фортеці, за твердженням групи дослідників, які проводили розвідки та розкопки на території фортеці, відкриття козацької Самарі все ж таки відбулося за допомогою археологічного матеріалу [18, 21; 43; 44]. Внаслідок багаторічних археологічних досліджень, окрім поодиноких знахідок речей вигляду XVI–першої половини XVII ст. та монет того ж часу, які в основному походять з підйомного матеріалу, разом з об'єктами кінця XVII–другої половини XVIII ст. періоду Новобогородицької фортеці – Старосамарського ретраншементу, на пам'ятці відкрито два комплекси, що, на думку авторів розкопок, безпосередньо належать поселенню, яке ніби існувало у доновобогородицький час. Насамперед, це шинок, досліджений у 2005–2007 рр. [18, 75] та житловий комплекс, досліджений у 2012 р. [43].

Перший виявлений об'єкт був розташований на відстані близько 50 м на південний захід від південно-східного напівбастіону фортеці. Приміщення шинка являло собою споруду напівземлянкового типу загальною площею близько 50 кв. м [10, 84, 87]. Надзвичайно цікавою виявилася знахідка житлового комплексу, розташованого на відстані близько 70 м на південний захід від південно-західного бастіону фортеці. Комплекс складався з трьох будівель: напівземлянок і землянки та 11 господарських ям [43]. Його особливістю є те, що, на думку дослідників, на площі понад 300 кв. м були знайдені салиби саме часів так званої «козацької Самарі», не забудовані пізнішими спорудами Новобогородицької фортеці – Старосамарського ретраншементу [21, 5–6].

З огляду на те, що обидва об'єкта знаходяться в межах території, на якій у 1688 р. розташувався посад Новобогородицької фортеці, виглядає шонайменш дивним факт відсутності у документах періоду спорудження фортеці, складених військовими, згадок про будь-яку попередню життєдіяльність або нещодавні її залишки в районі проведення будівельних робіт. Не міститься інформація про існування на місці або поблизу будівництва фортеці якогось козацького поселення, а тим більше – укріпленого містечка і в численних скаргах запорожців на адресу уряду Московської держави та гетьманської адміністрації з приводу спорудження у пониззі Самарі нової московської фортифікаційної споруди. Також слід відмітити, що перша згадка в писемних джерелах існування шинкарського промислу на території пам'ятки відноситься саме до 1688 р. Так, у листопаді того ж року з Москви до нещодавно побудованої Новобогородицької фортеці надійшов царський указ, що дозволяв селитися на фортечному посаді 1000 родинам переселенців з Лівобережної України (Гетьманщини) і тим поселенцям наказано було «торговать всякими товарами и шинковать питьем поволною торговлею» [46, 115].

Ще один важливий момент, котрий залишився поза увагою дослідників, – незабудованість території на північ від знайдених комплексів у напрямку до валів фортеці. Проте, такий вільний від забудови простір має визначення у фортифікаційній термінології: це так звана «еспланада», тобто, відкритий незабудований та прострілюваний простір перед фортечними стінами та бастіонами [12, 93]. Ширина еспланади Новобогородицької фор-

теці складає близько 50–70 метрів, і саме поза межами еспланади знаходиться і місце розташування шинка, і місце розташування житлового комплексу так званої «козацької Самарі». Складається враження, що розміщення шинка та житлового комплексу від самого початку було сплановано з урахуванням наявності елементу західноєвропейської бастионної фортифікації – еспланади, тобто, вони були побудовані вже під час існування Новобогородицької фортеці. Таке спостереження підтверджується і писемними джерелами, адже в них прямо повідомляється, що заселення посаду фортеці відбулося не одночасно з її спорудженням, а через деякий час [46, 114–116].

Датування виявлених в межах посаду Новобогородицької фортеці археологічних об'єктів відбувалося в основному на підставі нумізматичного матеріалу. Зокрема, шинок (розкоп III) був датований за півтораками (чехами) короля Сигізмунда III Вази (1587–1632 рр.), а також шведською та прусською срібними монетами першої половини-середини XVII ст., а кінцевий етап існування – за копійкою царя Федора III Олексійовича (1676–1682 рр.) [11, 153]. Час існування житлового комплексу (розкоп VIII) так само визначений за численними (133 екз.) знахідками європейських та московських монет кінцем XVI–XVII ст. При цьому в межах розкопу VIII були також виявлені 12 екз. копійок і одна денга спільного правління царів Івана та Петра Олексійовичів (1682–1696 рр.), 2 екз. так званих «севських чехів» зразка 1686–1687 рр. та 4 екз. дротяних копійок правління Петра I [44, 299–300].

Відсутність у нумізматичних матеріалах з заповнень шинку і житлової забудови монет, датованих часом будівництва фортеці, та наступних років її існування, дозволили дослідникам зробити висновки, що ці споруди визначаються часом не пізніше 1688 р. і належать до так званої «козацької Самарі» [43, 143]. Але слід зазначити, що в процесі визначення досліджуваних комплексів не були враховані особливості нумізматичного обігу на українських землях у XVII–XVIII ст., тобто, тривалість використання європейських і московських монет цього періоду, а датування відбулося виключно за часом їх карбування. Проте наявність таких принципово важливих особливостей має вирішальне значення для датування вказаних археологічних об'єктів.

Наприкінці XVI–на початку XVIII ст. грошове господарство Гетьманщини характеризувалося змішаним складом. У грошовому обігу масово перебували монети Речі Посполитої (переважно емісії 1620-х рр. та 1650–1660-х рр.), прибалтійських володінь Швеції (в основному часів правління короля Густава II Адольфа Вази 1621–1632 рр. та королеви Христини I Августини Вази 1632–1654 рр.), Бранденбурга, Пруссії, Голландської республіки (переважно талери і флорини), Священної Римської імперії [3, 45–60; 22, 130, 150–153; 23, 64–66]. З 1650-х у грошовий обіг українських земель почали систематично надходити московські монети, які використовувалися одночасно з традиційними європейськими грошами [2, 312–315; 23, 61]. Десятки скарбів кінця XVII–першої половини XVIII ст., що походять з території Лівобережної України, містять у своєму складі європейські та московські, в основному срібні, монети початку–другої половини XVII століття [3, 147, 149–150, 151–152, 158, 159–160, 162–163, 165–166, 169, 223, 226–229, 233; 4, 31; 34; 35]. Але найпоширенішими монетами на ринку Гетьманщини були півторак (1,5 гроша) або чех, карбування 1620-х рр. і трояк (3 гроша) Речі Посполитої першої половини XVII ст. [3, 82; 23, 65], що стало причиною їх масової підробки, адже зазвичай «фальшивомонетники карбують лише поширену на ринку монету, щоб фальшивим грошам легше було загубитись серед справжніх» [23, 67].

Відомості про широке застосування у грошовому обігу на території Новобогородицької фортеці європейської монети, зокрема півторака (чехів), є і в документах кінця XVII ст. Так, у вже згаданому царському указі про поселення на новобогородицькому посаді 1000 сімей-переселенців з Лівобережної України, мова йшла про те, що жителі, які збиралися виготовляти і продавати алкогольні напої, мали з кожної бочки вина платити в царську казну «по ефимку чехами и мелкими серебряными денгами» [46, 115]. Під терміном «мелкими серебряными денгами» треба вбачати європейські та московські монети різних номіналів та випусків різних десятиліть XVII ст. Слід зазначити, що саме такі дрібні монети складають більшість нумізматичних знахідок на пам'ятці, а півтораки (че-

хи) 1620-х рр., в тому числі й фальшиві, взагалі є найбільшою групою серед монет XVII ст., виявлених на території фортеці [39; 40; 41; 44].

Таким чином, співставляючи інформацію писемних джерел та дані археологічних досліджень, можна зробити висновок, що на території Новобогородицької фортеці існувала грошова система, ідентична грошовій системі Гетьманщини, тобто, була змішаною. І це не дивно, адже у перші роки існування фортеці основний потік переселенців складався з вихідців із різних полків Гетьманської України [46, 114–116], які й принесли на територію фортеці звичну для них грошову систему. Як і на Лівобережній Україні, в грошовому обігу на території фортеці в основному переважали західноєвропейські монети. Значна кількість знахідок московських монет може бути пов'язана з гарнізоном із центральних районів Московської держави.

Домінування у грошовому обігу Лівобережної України наприкінці XVII–на початку XVIII ст. переважно європейських монет усіх попередніх десятиліть XVII ст. фіксується і у писемних джерелах Московської держави. Крім того, в архівних документах є згадки про доволі активне використання на території Гетьманщини наприкінці XVII ст. не тільки монет випуску початку–другої половини XVII ст., але і грошей більш раннього часу, а саме: XVI ст. Так, зокрема, М.Ф. Котляр з цього приводу зазначає наступне: «Домінуюче становище польської, литовської та західноєвропейської монети на Лівобережній Україні визнавав і російський уряд. Наприклад, жалувана грамота царів Івана та Петра і царівни Софії 1689 р. дозволяла ігуменові Кирилівського монастиря в Києві брати мостівщину у польських грошах, напівгрошах і пенязях «старинних польських денег», а вся сума мостового становила «три тисячі золотих полских на год». Цей запис надзвичайно важливий для розуміння становища, яке склалося у грошовому обігові України, зокрема, констатацією факту, що на ринку знаходяться напівгроші, монета XVI ст., яка в XVII ст. вже не карбувалась, проте дожила до кінця 80-х років XVII ст. Термін «старинних полских денег», на нашу думку, може вказувати не лише на напівгроші, а й взагалі на монети Сигізмунда III, головним чином, 20-х років XVII ст., які переважають серед монет Речі Посполитої із скарбів Лівобережжя не тільки кінця XVII ст., але й перших десятиріч XVIII ст.» [23, 65].

Використання на території Гетьманщини наприкінці XVII ст. монет ще XVI ст. підтверджується і археологічними матеріалами. Так, наприклад, у скарбі, датованому кінцем XVII ст. із с. Стара Басань Бобровицького району Чернігівської області, найстарішими монетами якого є 3 екз. чеських грошів XIV ст. часів правління короля Карла I (1346–1378 рр.), а наймолодшою – левандаальдер Оверісселя (Голландська республіка) 1692 р., присутні 8 екз. півгрошів початку XVI ст. короля Олександра Ягеллончика (1501–1506 рр.) [3, 149–150]. Півгрош 1518 р. короля Сигізмунда I Старого (1506–1545 рр.) та півгрош 1559 р. короля Сигізмунда II Августа (1548–1572 рр.) є найстарішими монетами скарбу кінця XVII ст. з с. Змітнів Сосницького району Чернігівської області [3, 159–160]. Цікавим в цьому контексті є і скарб з с. Нові Безрадиці Обухівського району Київської області, що частково зберігається в Ермітажі. Скарб датований кінцем XVII ст. та складається з монет дрібних номіналів Польщі, Великого князівства Литовського, Речі Посполитої, Пруссії, Швеції та Московської держави кінця XV–XVII ст. Найстаріша монета скарбу – півгрош Яна Ольбрахта (1492–1501 рр.), наймолодша – шостак Яна III Собеського (1676–1696 рр.), карбований у 1683 р. У складі скарбу присутні наступні монети часів правління королів Олександра Ягеллончика та Сигізмунда I Старого: півгроші польські 1507 р. та литовські 1509 р., гроші польські 1527–1528 рр., 1545–1547 рр., литовські 1535–1536 рр., гданські 153–1540 рр. Номінали часів правління короля Сигізмунда II Августа представлені півгрошами литовськими 1546–1565 рр., грошами 1546–1547, 1555, 1559 рр. До періоду правління Стефана Баторія належать гроші гданські 1578–1579 рр., трояки коронні та литовські 1581–1585 рр. Крім того, у скарбі присутні гроші пруські карбування 1528–1535 рр. [3, 139].

Факт присутності в грошовому обігу Гетьманщини кінця XVII ст. литовських, польських та західноєвропейських монет XVI ст. пояснює знахідки на території Новобогородицької фортеці литовського півгроша (напівгроша) часів Сигізмунда I Старого, карбовано-

го у 1509 р. [17, 5]. Поганий стан збереженості монети: зображення на ній майже стерті, вказує на її довготривалий обіг [40, 100]. Якщо враховувати усі вищенаведені аргументи щодо знаходження у грошовому обігу Лівобережної України кінця XVII ст. монет XVI ст., а також стан знахідки, то наявність цієї монети в археологічному матеріалі слід розглядати не як доказ існування у XVI ст. у пониззі р. Самара якогось стаціонарного поселення, а як ще одне матеріальне підтвердження факту використання на українському ринку наприкінці XVII ст. грошей польсько-литовської унії XVI ст. Скоріше за все, цей півгрош 1509 р. потрапив до Новобогородицької фортеці, як і всі інші знайдені на території пам'ятки європейські монети XVII ст., разом з переселенцями з різних полків Гетьманщини, які заселили її посад, або з козаками зі складу тих же лівобережних полків, які, згідно з повідомленнями джерел, власне, і будували цю фортецю, а також періодично надсилалися для підсилення її гарнізону [24, 211, 389].

Теж саме стосується і знайдених у 2012 р. московських грошей XVI ст. – денги Івана IV Грозного (1533–1584 рр.) випуску 1547 р., та копійки Федора І Івановича (1584–1589 рр.) [40, 299 – 300], з тією тільки різницею, що ці монети могли потрапити на територію фортеці як з вихідцями з Лівобережної України, так і з московськими вояками гарнізону. У згаданому вище скарбі кінця XVII ст. з с. Нові Безрадичі разом з монетами московських правителів кінця XVI–початку XVII ст. Бориса Годунова Василя III Шуйського та Дмитра Самозванця наявна дротяна копійка Івана IV та денга Федора Івановича [3, 139]. У 1860 р. у Києві на території Старого міста під час земляних робіт було знайдено скарб, датований кінцем XVII ст., що складався з 30 000 дротяних монет Московського царства. У скарбі були присутні гроші практично всіх московських монархів XVI–XVII ст., починаючи від Івана IV і закінчуючи Петром I [3, 132]. Дротяні монети Московської держави також входять до складу Глинського скарбу, в якому присутні як копійки Федора і Петра Олексійовичів, так і Івана IV, його сина і подальших правителів Московського царства [1]. Не менш насичений у датуванні – Сопицький скарб [4] та багато інших.

Таким чином, масовий нумізматичний матеріал XVI ст. на території Новобогородицької фортеці фактично відсутній. Поодинокі знахідки півгроша 1509 р. та двох екземплярів московських дротяних монет, так званих «чешуєк», середини та кінця XVI ст. не можуть бути визначальним матеріалом, оскільки їхнє побутування в грошовому обігу Лівобережної України фіксується у писемних джерелах та археологічних матеріалах (скарбах) і наприкінці XVII ст., тим більше, що вони походять з горішнього перевідкладеного культурного шару. Велика кількість європейських і московських срібних монет XVII ст. може бути обумовленою часом власне Новобогородицької фортеці, оскільки, за документами, українські хвилі переселення після заснування укріплення прямували з різних полків Гетьманщини, а московські ратні люди походили як з центральних, так і з північно-західних регіонів країни.

Існування на територіях присамарських містечок наприкінці XVII–на початку XVIII ст. такої ж змішаної грошової системи, як і у Гетьманщині, підтверджують і нумізматичні знахідки з сусідньої та хронологічно майже тотожної Новосергіївської фортеці (1689–1711 рр.). Тільки різниця між цими фортифікаційними спорудами полягає у тому, що, на відміну від Новобогородицької фортеці, немає жодних припущень щодо існування на місці Новосергіївської більш ранніх поселень XVI–XVII ст. Проте у підйомному матеріалі з території цієї пам'ятки також зустрічаються монети першої–другої половини XVII ст. [8, 9; 37, 46].

Подібна ситуація складається і з іншими комплексами індивідуальних знахідок.

Відсутність датованих аналогій призвела до того, що частина натільних хрестів, знайдених внаслідок індивідуальних розвідок В.М. Шалобудова і не прив'язана до визначеного культурного шару, була віднесена до періоду так званої «козацької Самарі» [10, 21–25]. Проте, завдяки розкопкам некрополів у містах центральної частини Московської держави та східних колонізованих територій XVII–XVIII ст. впродовж останнього десятиліття, стало відомо, що подібні хрести, зокрема, псевдоенколпіони, перебували у вжитку і на початку XVIII ст. [5; 6; 38].

Матриці особистих печаток [14; 17; 20], у тому числі й часів гіпотетичної Самарі, інтерпретувалися переважно за «Малоросійським гербовником», без залучення профільних фахівців,

тоді як поступово виявляються аналогії опублікованим знахідкам саме часів Новобогородицької фортеці або Старосамарського ретраншементу. Зокрема, це стосується печатки із «палаючим серцем» [32, 136–137] або пломбінатора «печать добра человека» [32, 123–124].

Певною мірою, надійним свідченням існування в XVI–другій половині XVII ст. так званої «козацької Самарі» міг би виступити найчисленніший матеріал – кераміка. Але співставлення з синхронним керамічним матеріалом: посудом і кахлями, що походить з сусідніх регіонів України, показує, що ці знахідки належать саме до періоду Новобогородицької фортеці, в крайшому разі – до середини-другої половини XVII ст. як нижньої хронологічної межі побутування кераміки такого типу [20, 77–98; 27; 28]. При цьому побутова кераміка XVI ст. в матеріалах пам'ятки відсутня взагалі.

Отже, якщо враховувати особливості грошового обігу на території Гетьманщини наприкінці XVII ст., час побутування масового матеріалу, зокрема кераміки, наявність еспланади та писемні джерела періоду заснування фортеці, то стає зрозумілим, що досліджені археологічні об'єкти – шинок і житлова забудова, навряд чи мають відношення до так званої «козацької Самарі», а скоріше за все, належать посаду Новобогородицької фортеці. Більше того, відсутність монет кінця 1680-х рр. та наступного десятиріччя дає змогу провести більш точне датування обох комплексів, а проведений аналіз писемних джерел дає можливість пов'язати час їх існування з конкретними історичними подіями.

Так, з архівних документів відомо, що на початку квітня 1690 р. у Новобогородицькій фортеці спалахнула епідемія чуми. Наприкінці квітня гетьман І.С. Мазепа сповіщав севського воєводу І.Ю. Леонтьєва, що у фортеці щодня помирало по декілька десятків людей [24, 42]. Про подальші події, пов'язані з чумою у Новобогородицьку, дізнаємося з листа гетьмана до царів Івана та Петра від 17 травня того ж року. У цьому документі І. Мазепа повідомляв до Москви, що на той час у фортеці від хвороби померли сам воєвода О.І. Ржевський разом зі своїм сином та багато ратних людей. Сподіваючись врятуватися від страшної хвороби, більшість військових та жителів посаду втекла з Новобогородицька. Покинувши фортецю, вони переховувалися у степах та балках, а також на дніпровських островах «и по тых розных местцах одны померли, а другие еще живо обретаються, один од другого криются, з яких померлых на пустых оных местах непогребенные лежат тела». На додаток до цього, трапилася пожежа, в результаті якої вигоріла половина фортеці [46, 190].

Імовірно, саме з епідемією чуми 1690 р. і пов'язано припинення існування шинка та виявленого в 2012 р. житлового комплексу. На це вказує і зафіксований археологами, які проводили дослідження, факт загибелі будівель у вогні [10, 87; 43]. Відсутність у заповненнях споруд обох комплексів монет з датами періоду життєдіяльності фортеці тільки підтверджує їх нетривале існування в межах осені 1688–весни 1690 рр., адже значна кількість монет нового карбування навряд могла відразу швидко опинитися у віддаленій прикордонній фортеці. Тому в грошовому обігу на території фортечного посаду, особливо у найбільш ранній час його існування – до чуми 1690 р., як і на території усїєї Лівобережної України, продовжували використовуватися монети європейських держав та Московського царства всіх попередніх десятиріч XVII ст., і навіть нечисленні монети, що дійшли з XVI ст. Існування на території фортеці змішаної грошової системи, що потрапила до неї, як і всі інші елементи матеріальної культури XVII ст. разом з переселенцями з Гетьманщини та вояками гарнізону, пояснює численні знахідки на площі пам'ятки європейських та московських грошей практично всього XVII ст., а також монет XVI ст. Отже, є цілком логічним, що датування виявлених в археологічних комплексах фортеці кінця XVII–початку XVIII ст. монет може бути абсолютно відмінним, але всі вони пов'язані з існуванням одного об'єкта – Новобогородицької фортеці 1688–1711 рр.

Утім в датуванні комплексів, виявлених на території Новобогородицької фортеці, спостерігається ситуація, коли при визначенні часу їх побутування до уваги в основному беруться нумізматичні знахідки [21, 6; 42–44]. При цьому датування споруд відбувається за часом карбування наймолодших з присутніх у їх заповненнях монет, масовий побутовий матеріал, зазвичай, до уваги не береться. Так, якщо у виявлених спорудах містяться прак-

тично ідентична кераміка, шпакли та інші побутові та господарські речі, але в одних найбільш пізніми за датуванням є монети початку – другої половини XVII ст. або навіть першої половини-середини 1680-х рр., а в інших – будь які монети кінця XVII–початку XVIII ст., починаючи з другої половини 1680-х рр., то у першому випадку виявлені об'єкти датуються періодом доновобогородицької козацької Самарі [43], а в другому – відносять власне до Новобогородицької фортеці [42]. В основному саме завдяки такому методу датування і відбулося «археологічне відкриття» козацької Самарі XVI–XVII ст. в матеріалах Новобогородицької фортеці кінця XVII–початку XVIII ст. Проте, з огляду на те, що на території фортеці існував змішаний грошовий обіг, подібний до обігу Гетьманщини, стає зрозумілим, що такий підхід до хронологічного визначення виявлених у ході розкопок археологічних об'єктів є абсолютно невірним. Завдяки великій різноманітності грошей, присутніх на ринку, і відмінних як за датами карбування, так і за географічним походженням, у об'єктах, що належать до періоду Новобогородицької фортеці, а особливо до найбільш ранніх років її існування (з 1688 р. і до епідемії чуми 1690 р.), можуть міститися європейські та московські монети XVII і навіть XVI ст. будь-яких років випусків. При цьому монети XVI–другої половини XVII ст. у заповненнях будівель можуть зустрічатися як разом з монетами кінця XVII–початку XVIII ст. [42, 24], так і окремо від них.

Таким чином, з огляду на все вищевикладене, виникає переконання, що докази існування козацької Самарі дуже умовні. На нашу думку, твердження стосовно реальності цього поселення, що в основному ґрунтується на згадці у підробленому документі XVIII ст. – грамоті Стефана Баторія 1576 р., та на помилковому хронологічному визначенні археологічних комплексів, здійсненому, головним чином, на основі нумізматичних знахідок, не може вважатися переконливо доведеним науковим фактом і вимагає додаткового, достовірнішого обґрунтування із залученням профільних фахівців та використанням сучасних опублікованих аналогій. Оскільки частина дослідників наполягає на існуванні цієї пам'ятки, при тому вони вже не виносять це до мети дослідження, але визначають як беззаперечне досягнення «відкриття козацької Самарі і встановлення її часового та територіального передування Богородицькій фортеці» [21, 5], то задля встановлення істинності заявленого виникає нагальна необхідність всебічного незаангажованого аналізу здобутого археологічного матеріалу, звітів польових досліджень та інтерпретаційних публікацій.

У зв'язку з сумнівами щодо наявності чітко датованих і насичених реально синхронним матеріалом періоду гіпотетичної козацької Самарі (передусім, опублікованих закритих комплексів), абсолютною відсутністю в польських, українських і російських архівах писемних джерел щодо існування козацької Самарі, чи будь-якого іншого поселення у пригірловій частині р. Самара в XVI–XVII ст., окрім Новобогородицької фортеці, вважаємо за доцільне визнати на даному етапі дослідження легендарність цього топоніму.

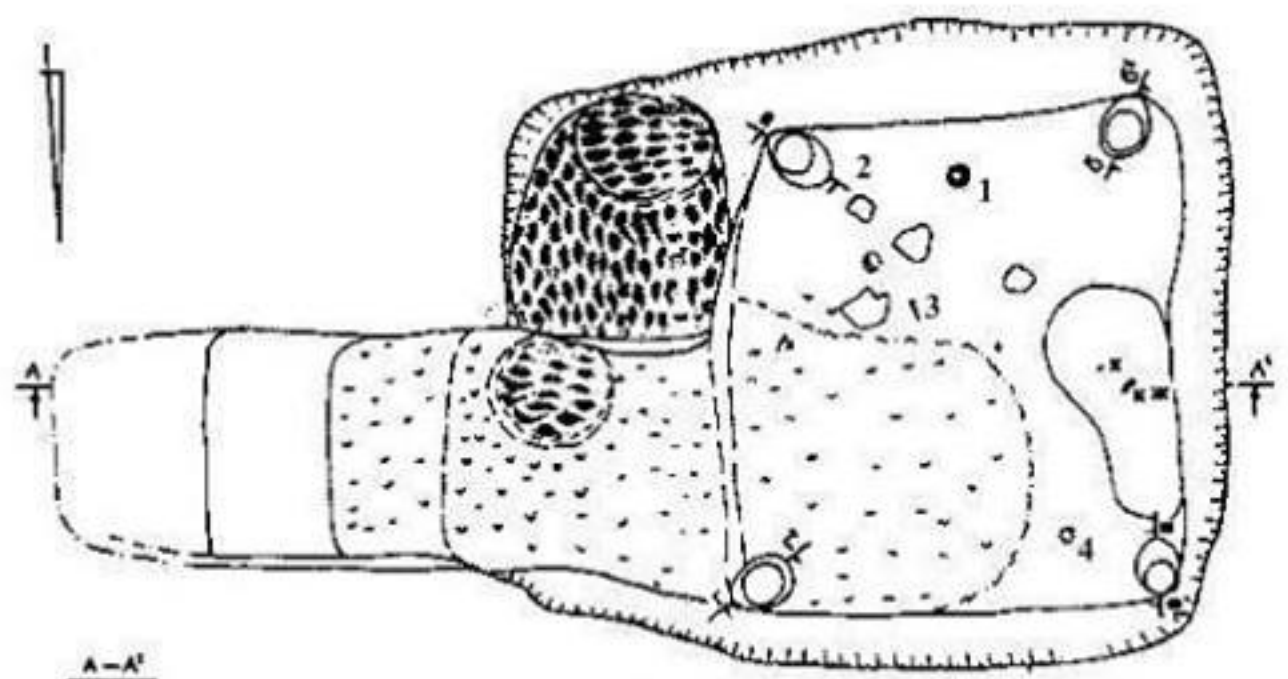
Остаточне розв'язання питання щодо можливості виникнення і функціонування козацького поселення впродовж XVI–XVII ст. буде можливе тільки після повного дослідження пам'ятки, ґрунтовних археологічних розвідок та розкопок як на території с. Шевченка, так і навколо нього. Попередньо ж, виходячи з вищенаведеного, ми можемо говорити тільки про археологічне закриття «козацької Самарі» як науково не доведеної.

Джерела та література

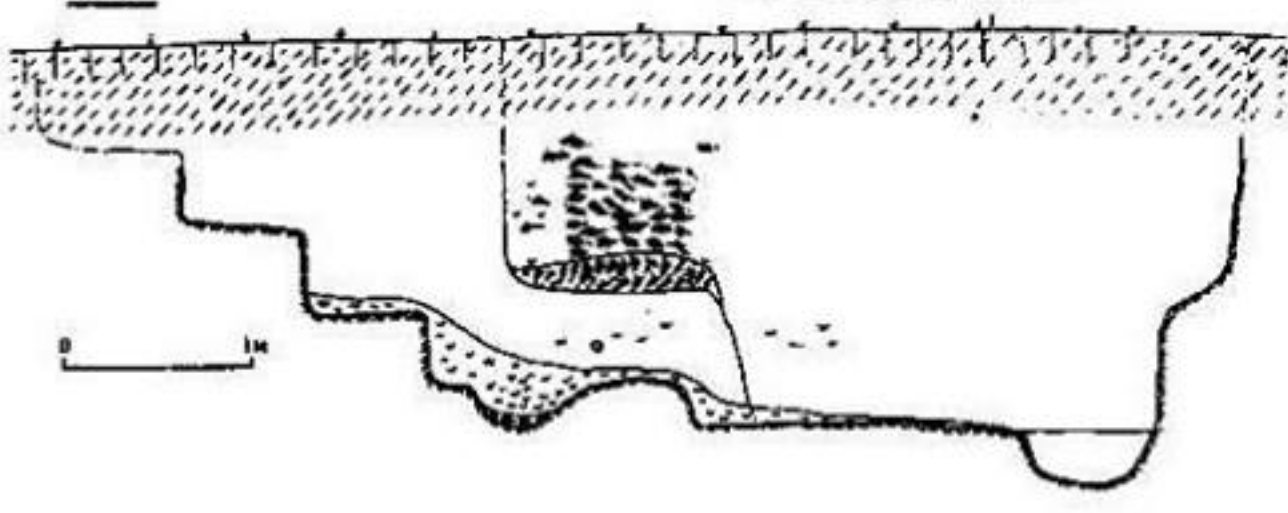
1. Армен А. Е. Грошовий обіг на Глухівщині в період Гетьманщини // Сіверщина в історії України: Зб. наук. Праць. – К. – Глухів, 2010. – Вип. 3. – С. 133–137.
2. Бакалець О. А. Російська срібна копія в грошовому обігу України II половини XVII – II чверті XVIII ст. // Історико-географічні дослідження в Україні. – 2005. – Вип. 8. – С. 308–334.
3. Бакалець О. А. Скарби монет як джерело вивчення грошового обігу Гетьманщини (1648–1764 рр.). – К., 2012.

4. Белашов В. І., Ключев А. М. Монетні скарби колишньої столиці Гетьманщини м. Глухова та його округи (друга половина XVII–XVIII ст.) // Сіверщина в історії України: Зб. наук. Праць – К.–Глухів, 2015. – Вип. 8. – С. 127–132.
5. Бердников И. М. Кресты-тельники из раскопок некрополя Спасской церкви города Иркутска // Вестник НГУ. Серия: История, филология. – 2012. – Т. 11. – Вып. 7. – С. 168–178.
6. Бердников И. М. Нательные кресты, иконы и образки из раскопок Крестовоздвиженского некрополя (г. Иркутск) // Известия Иркутского государственного университета. Серия «Геоархеология. Этнология. Антропология» – Иркутск, 2012. – № 1 (1). – С. 138–165.
7. Бинкевич В. В., Камеко В. Ф. Городок старинный запорожский Самарь с перевозом. – Д., 2000.
8. Векленко В. О., Ковальова І. Ф., Шалобудов В. М. Археологічне вирішення дискусії стосовно розташування містечка Самарь та Богородицької фортеці // Перлини козацького Присамар'я: містечко Самарь та Богородицька фортеця. Темат. зб. – Д., 2008. – С. 7–31.
9. Векленко В. О. Аналіз картографічних матеріалів до історичних топонімів Нижнього Присамар'я // Перлини козацького Присамар'я: містечко Самарь та Богородицька фортеця. Темат. зб. – Д., 2008. – С. 31–41.
10. Векленко В. А. Нательные кресты Самари – Богородицкой крепости: монография. – Д., 2010.
11. Векленко В., Харлан О. Досвід реконструкції шинка з козацької Самарі // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. статей. – К., 2011. – Вип. 20, ч. I. – С. 153–157.
12. Губайдуллин А. М. Фортификационный словарь – Казань: Институт истории АН РТ, 2003.
13. Документи Богдана Хмельницького: 1648–1657 / Відп. ред. Ф. П. Шевченко. – К., 1961.
14. Ковалева И. Ф., Шалобудов В. Н. Печати, найденные в Богородицкой крепости и ее округе // Проблемы археологии Поднпр'я. – Д., 2003. – С. 44–50.
15. Ковальова І. Ф. Свідчення міжнародної торгівлі козацької доби з Присамар'я // Археологічний літопис Лівобережної України. – Полтава, 2002'2, 2003'1. – С. 21–35.
16. Ковальова І. Ф. Нові дослідження посаду Богородицької фортеці // Січеславський альманах: Зб. наук. праць з історії українського козацтва. – Д., 2005. – Вип. 1. – С. 41–46.
17. Ковальова І. Ф., Шалобудов В. М., Векленко В. О. Каталог старожитностей доби пізнього середньовіччя містечка Самарь та Богородицької фортеці. – Д., 2007.
18. Ковальова І. Ф. Місце Самарі у системі пам'яток Наддніпрянщини козацьких часів // Перлини козацького Присамар'я: містечко Самарь та Богородицька фортеця. Темат. зб. – Д., 2008. – С. 73–77.
19. Ковальова І. Ф. Нові сфрагістичні надходження з козацьких пам'яток // Січеславський альманах: Зб. наук. праць з історії українського козацтва. – Д., 2010. – Вип. 5. – С. 41–46.
20. Ковальова І. Ф., Шалобудов В. М., Харитонов О. В. Каталог старожитностей доби пізнього середньовіччя містечка Самарь та Богородицької фортеці. Вип. 2. – Д., 2013.
21. Ковальова І. Ф. Археологічні джерела у дослідженнях побуту мешканців козацької Самарі – Новобогородицької фортеці // Історія та культура Придніпров'я: невідомі та маловідомі сторінки: науковий щорічник. – Д., 2013. – Вип. 10. – С. 4–12.
22. Котляр М. Ф. Грошовий обіг на території України доби феодалізму. – К., 1971.
23. Котляр М. Ф. Грошовий обіг на Лівобережній Україні в другій половині XVII–першій половині XVIII ст. // Український історичний журнал. – К., 1971. – № 4. – С. 59–69.
24. Листи Івана Мазепи / Упор. та авт. вступн. дослідж. В. В. Станіславський. – К., 2010. – Т. 1: 1687–1691.
25. Марина З. П. Археологічні дослідження Богородицької фортеці // Проблеми археології Придніпров'я. – 2003. – С. 31–36.
26. Марина З. П. Нові дослідження археологічних пам'яток у пониззі Самарі // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. статей. – К., 2003. – Вип. 12. – С. 30–34.

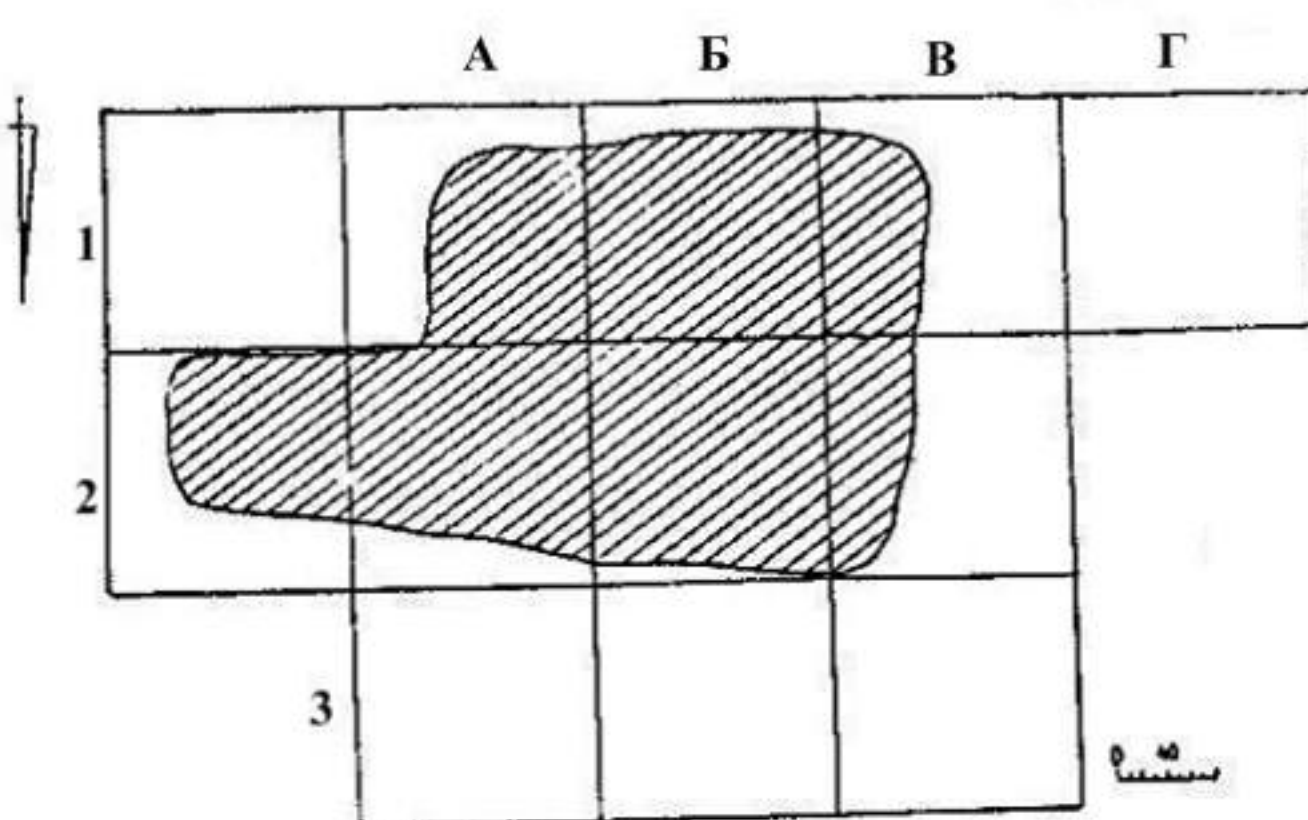
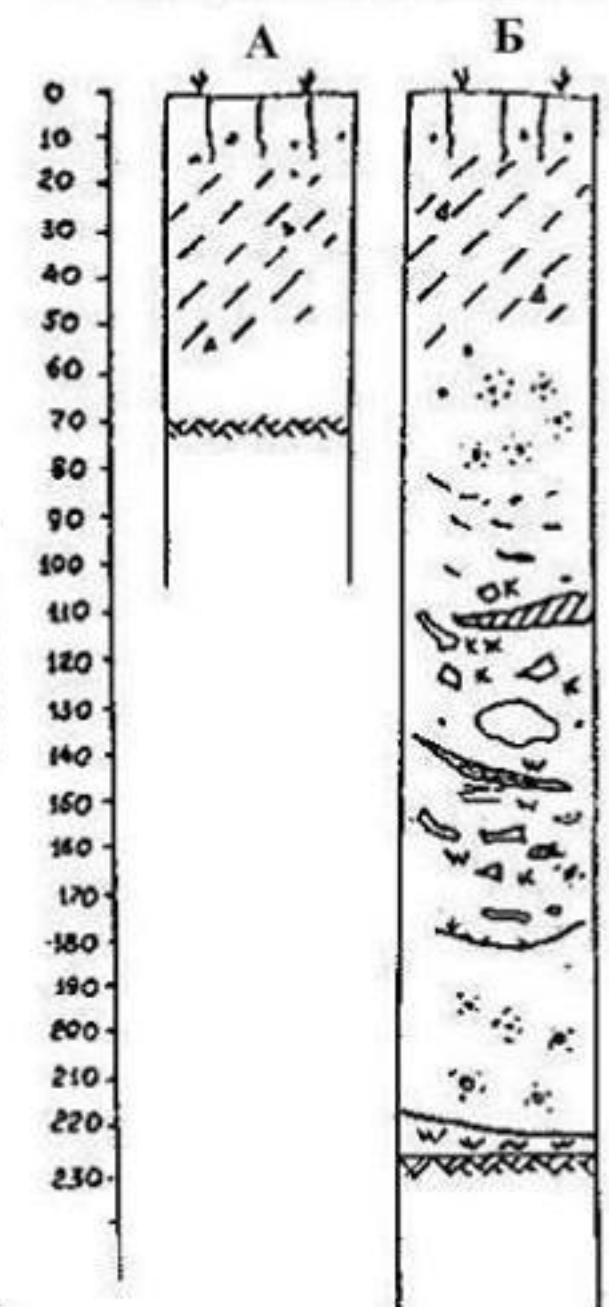
27. Маріна З. П. Керамічний комплекс з котловану житла Богородицької фортеці у Присамар'ї // Вісник Дніпропетр. ун-ту. Історія і археологія. – 2004. – Вип. 12. – С. 131–135.
28. Маріна З. П. Типологія керамічних виробів XVII–XVIII ст. з території Богородицької фортеці // Перлини козацького Присамар'я: містечко Самарь та Богородицька фортеця. Темат. зб. – Д., 2008. – С. 133–142.
29. Миллер Г. Ф. Исторические сочинения о Малороссии и малороссиянах – М., 1848.
30. Скальковський А. О. Історія Нової Січі або останнього Коша Запорозького – Д., 1994.
31. Соболева Н. А., Мельникова А. С. Клад западноевропейских и русских монет XVIII в. из Форостовичей // Нумизматика и сфрагистика. – К., 1974. – № 5. – С. 109–113.
32. Станюкович А. К., Авдеев А. Г. Неизвестные памятники русской сфрагистики. Прикладные печати-матрицы XIII – XVIII веков из частных собраний. – М., 2007.
33. Стороженко А. В. Стефан Баторий и днепровские казаки. – К., 1904.
34. Стрижакова Н. Талари Західної Європи в українських скарбах // Українська нумізматика і боністика. – К., 2000. – №2. – С. 299–343.
35. Супруненко О. Б. Диканський скарб 1953 року // Полтавський археологічний збірник. – Полтава, 1994. – Вип. 2. – С. 152–158.
36. Універсали Богдана Хмельницького. – К., 1989.
37. Філімонов Д. Археологічні знахідки кінця XVII – початку XVIII ст. з території посаду Новосергіївської фортеці // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. статей. – К., 2016. – Вип. 25. – С. 43–48.
38. Хухарев В. В. Обряд и погребальный инвентарь из некрополя Христорождественского храма в Кашине // Тверь, тверская земля и сопредельные территории в эпоху средневековья. – Тверь, 2015. – Вып. 8. – С. 286–97.
39. Шалобудов В. Н. Находки монет на территории Богородицкой крепости. // Проблемы археологии Поднiпров'я. – Д., 2002. – С. 123–134.
40. Шалобудов В. Н. Підсумки обробки нумізматичних знахідок з Нижнього Присамар'я // Перлини козацького Присамар'я: містечко Самарь та Богородицька фортеця. Темат. зб. – Д., 2008. – С. 92–104.
41. Шалобудов В. М. Нові знахідки монет XVII ст. на території посаду Богородицької фортеці // Перлини козацького Присамар'я: містечко Самарь та Богородицька фортеця. Темат. зб. – Д., 2008. – С. 107–109.
42. Шалобудов В. М. Розкопки в північній частині Богородицької фотеті // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. праць. – К., 2011. – Вип. 20. – С. 22–26.
43. Шалобудов В. М., Ковальова І. Ф. Розкопки козацького містечка Самар поблизу Новобогородицької фортеці // Археологічні дослідження в Україні 2012. – К., 2013. – С. 142–143.
44. Шалобудов В. М. Датування козацької Самарі на підставі нумізматичних знахідок // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті. – Д., 2013. – Вип. 11. – С. 298–302.
45. Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків – Львів, 1991. – Т. 2.
46. Яворницький Д. І. Твори у 20 томах / Д. І. Яворницький. – К. – Запоріжжя, 2008. – Т. 3, кн. 1.

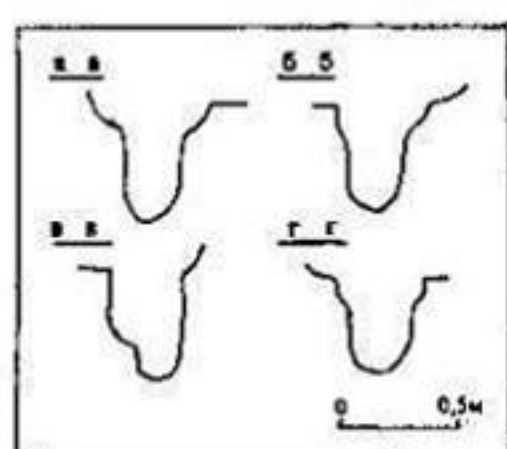
- 1 — дно стеклянной кружки
- 2 — изделие из слоновой кости
- 3 — железное долото
- 4 — кожаный каблук сапога

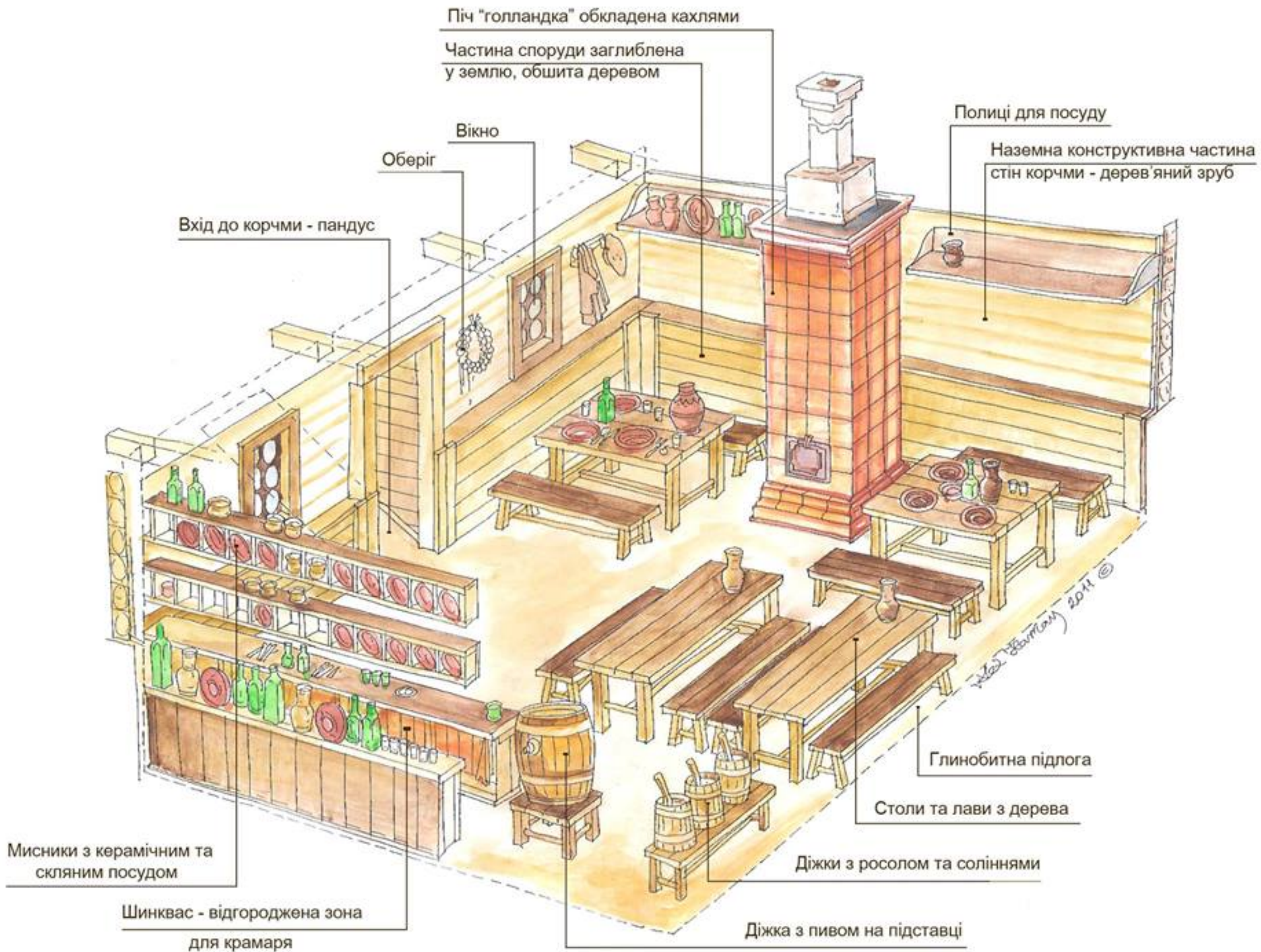
- А — профиль культурного слоя
- Б — профиль жилища № 1

Условные обозначения

— дерновый слой	— материковый суглинок
— культурный слой	— камни
— пережатый грунт	— керамика
— пепел	— кости животных
— угли	— реконструированные участки котлована

Піч "голландка" обкладена кахлями

Частина споруди заглиблена у землю, обшита деревом

Полиці для посуду

Наземна конструктивна частина стін корчми - дерев'яний зруб

Вікно

Оберіг

Вхід до корчми - пандус

Глинобитна підлога

Столи та лави з дерева

Діжки з росолом та соліннями

Діжка з пивом на підставці

Мисники з керамічним та скляним посудом

Шинквас - відгороджена зона для крамаря

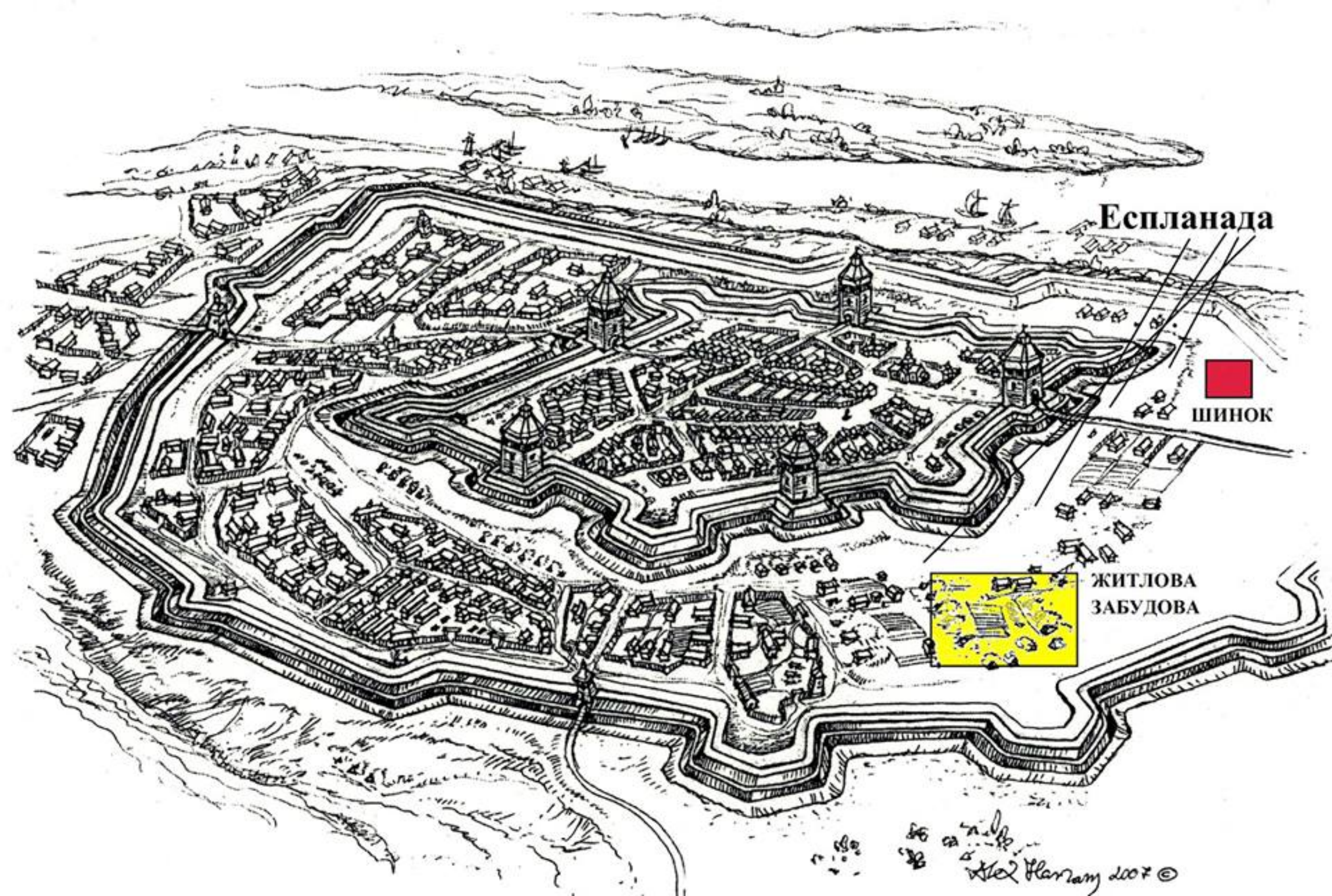

—

—

Еспланада

ШИНОК

ЖИТЛОВА
ЗАБУДОВА

Alex Harram 2007 ©

ПЕЧАТЬ ДОБРА
ЧЕЛОВЕКА

Я	А	Д	Л	Р	Б
Б	Е	Е	О	У	
О	К	П			

39

Таблица IX

